

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Funkcje obszarów wiejskich województwa śląskiego

Author: Edward Duś

Citation style: Duś Edward. (2009). Funkcje obszarów wiejskich województwa śląskiego. "Geographia. Studia et Dissertationes" (T. 31 (2009), s. 81-103).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

EDWARD DUŚ*

Funkcje obszarów wiejskich województwa śląskiego

Zarys treści

W artykule przedstawiono wybrane aspekty wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w regionie śląskim na podstawie danych dotyczących pracujących w gospodarce narodowej. Zastosowana procedura klasyfikacyjna umożliwiła wydzielenie typów funkcjonalnych gmin wiejskich oraz dokonanie klasyfikacji ich roli według miejsc pracy i zamieszkania. Analiza uwzględnia uwarunkowania rozwoju gmin na tle niektórych ich cech oraz położenia geograficznego.

Wprowadzenie

Przemiany ustrojowe oraz wprowadzenie mechanizmów rynkowych w gospodarce po 1989 r. doprowadziły do zmian uwarunkowań we wszystkich sferach działalności człowieka. Pewną szansą na złagodzenie niekorzystnych zjawisk na wsi jest rozwój funkcji pozarolniczych. Trzeba zwiększyć efektywność gospodarki oraz podnieść poziom życia społeczeństwa na terenach wiejskich, gdyż poddane procesom restrukturyzacji rolnictwo nie stworzy dodatkowych miejsc pracy. Dotychczasowe przemiany rynkowe skłaniają również do wniosku, że gospodarka Polski tylko w ograniczonym zakresie może wchłonąć pozostające na wsi zasoby siły roboczej.

Lansowana w opracowaniach naukowych koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich zakłada większe zróżnicowanie gospodarcze oraz odchylenie od przeważającej funkcji rolniczej. W wielu krajach wielofunkcyjny roz-

* Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec.

wój uznaje się za podstawowy czynnik aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich. W ramach polityki regionalnej w Unii Europejskiej funkcjonują programy wspierające, które mają na celu równoważenie rozwoju społeczno-gospodarczego, likwidację dysproporcji w strukturze regionalnej oraz zmniejszenie luki cywilizacyjnej między miastem a wsią (Kłodziński, 1999; Błażejowska, 2001; Rudnicki, 2006). W strategii wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich zakłada się konieczność stworzenia nowych miejsc pracy i poszukiwanie alternatywnych źródeł dochodu. Taki scenariusz rozwojowy ma na celu aktywizację zawodową miejscowej siły roboczej, zmniejszenie bezrobocia, poprawę warunków ekonomicznych życia oraz zahamowanie postępującego procesu degradacji wsi.

Wielofunkcyjność w badaniach naukowych służy najczęściej do formułowania prognoz i strategii rozwoju obszarów wiejskich, a w mniejszym stopniu do analizy stanu i poziomu tego zjawiska (Falkowski, 1993). W istniejących opracowaniach wskazuje się na konieczność przemian, które będą gwarantowały podnoszenie poziomu życia gospodarstw rodzinnych i umiejętne wkomponowanie w wiejską przestrzeń nowych funkcji pozarolniczych. Najczęściej zwraca się uwagę na rozwój turystyki, przemysłu rolno-spożywczego i drzewnego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zasad ochrony przyrody, zachowania różnorodności biologicznej oraz kształtowania krajobrazu (Pałka, red., 2005; Bański, 2006). Jednym z warunków umożliwiających poprawę życia ludności wiejskiej jest modernizacja lub budowa infrastruktury (technicznej, ekonomicznej, społecznej), która może przyspieszyć rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. Nie mniej ważne jest stworzenie ułatwień i systemu zachęt dla małych firm, co pozwoli przyciągnąć kapitał zewnętrzny lub uruchomić niewielkie zazwyczaj zasoby własne. Tereny zurbanizowane łatwiej przystosowują się do reguł gospodarki rynkowej oraz wykazują większą odporność na zjawiska kryzysowe. Zmniejszenie liczby zatrudnionych w rolnictwie jest postulatem trudnym do zrealizowania na obszarach z przewagą funkcji rolniczej, gdyż wiąże się z powstaniem znacznej liczby nowych miejsc pracy. Rozwijanie funkcji pozarolniczych wymaga pomocy zewnętrznej, wieś bowiem nie potrafi wytworzyć dostatecznych środków trwałego zintegrowanego rozwoju. W. Kamińska (2005) zwraca uwagę na funkcjonowanie barier (naturalnych, demograficznych, ekonomicznych, społecznych, instytucjonalnych) hamujących rozwój indywidualnej działalności pozarolniczej na wsi.

Cechą regionu śląskiego jest duża zmienność przestrzenna poziomu zaawansowania przemian funkcji na obszarach wiejskich. W poszczególnych częściach regionu wpływ na to miało oddziaływanie złożonego zespołu czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć różne tempo oraz charakter przemian wsi i rolnictwa w przeszłości. Nie mniej ważne były odmienne i dosyć urozmaicone układy warunków środowiska geograficznego dla rolnictwa oraz innych rodzajów działalności. Istotne było położenie geograficzne obszaru i związane z tym różnice w zakresie możliwości efektywnego przemieszczania się ludności najpierw środ-

kami transportu publicznego, a obecnie indywidualnego. W procesie łącznego oddziaływania tych czynników na obszarach wiejskich ukształtowały się różnorodne odmienne funkcje wiodące oraz ich typy mieszane. Występujące tu konfiguracje struktur gospodarczych charakteryzuje niejednakowy stopień rozwoju funkcji pozarolniczych.

Założenia metodyczne

Na podstawie danych dotyczących pracujących w gospodarce narodowej podjęto próbę określenia typów funkcjonalnych gmin wiejskich, traktowanych jako obszary wielofunkcyjne. W postępowaniu badawczym nawiązano do zdefiniowanych przez J. Kostrowickiego (1982) systemów użytkowania ziemi oraz badań W. Stoli (1982; 1987; 1991). Głównym kryterium wyróżnionych przez autorów kategorii wykorzystania ziemi jest wpływ na środowisko, co najlepiej wyraża intensywność użytkowania ziemi przez człowieka.

W opracowaniu korzystano z danych liczbowych obejmujących pracujących według sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności w 2005 r., zarejestrowanych w systemie REGON. Określając aktywność zawodową w rolnictwie, posłużono się informacjami obejmującymi pracujących wyłącznie lub głównie we własnym gospodarstwie rolnym. Zostały one zaczerpnięte z opublikowanych na stronach internetowych wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r., podobnie jak dane dotyczące aktywności zawodowej w poszczególnych gminach wiejskich (bez miast w przypadku gmin miejsko-wiejskich). Wykorzystana baza materiałowa stanowi podstawę opracowania i odzwierciedla stopień aktywności zawodowej na obszarach wiejskich, a tym samym zakres funkcji pełnionych przez poszczególne gminy wiejskie. Mowa tu o następujących funkcjach:

- wewnętrznych o charakterze biogenetycznym, obejmujących rolnictwo i leśnictwo,
- zewnętrznych o charakterze technogenetycznym, związanych z przemysłem,
- związanych z zatrudnieniem w szeroko rozumianych usługach materialnych (handel, transport) oraz niematerialnych (edukacja, ochrona zdrowia).

Zatrudnienie w gospodarce narodowej stanowi najbardziej uniwersalny wskaźnik oddający społeczno-gospodarczy charakter danego terenu; jest podstawą podobnych analiz w literaturze geograficznej. Większość autorów opiera się na tym kryterium między innymi z uwagi na łatwość w uzyskaniu odpowiednich danych statystycznych (Jerczyński, 1973; Lewandowski, 1979; Dietl, Gregor, 1979; Tkocz, 1988). Inni prowadzą analizę, opierając się na liczbie podmiotów gospodarczych (Kołodziejczyk, 1995; Karczmarek, 1998). Klasyfikacja funkcji obszarów wiejskich przeprowadzona na podstawie mierników zatrud-

nienia nie jest w pełni wystarczająca, zwłaszcza w gminach o złożonej strukturze funkcjonalnej. Wielocechowa analiza funkcji obszarów wiejskich prowadzona przez W. Stołę (1982; 1987; 1991; 2005) oraz J. Bańskiego i W. Stołę (2002) uwzględnia dodatkowo kilka wskaźników o charakterze niemierzalnym. Autorzy uzasadniają to tym, że wraz z rozwojem gospodarczym i stosowaniem nowych technologii maleje zatrudnienie, co nie oddaje znaczenia poszczególnych funkcji. Zdając sobie sprawę z ograniczeń zastosowanej metody, należy podkreślić, że jest to najważniejszy składnik działalności, dotyczy bowiem całej społeczności wiejskiej i stanowi podstawę aktywności ekonomicznej oraz utrzymania ludności.

Postępowanie badawcze mające na celu określenie funkcji poszczególnych gmin obejmowało dwa etapy. Na początku głównym kryterium zastosowanym w procedurze badawczej była liczba pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki narodowej w przeliczeniu na 1000 aktywnych zawodowo mieszkańców gminy. Na podstawie wskaźników uzyskanych dla rolnictwa, przemysłu, usług rynkowych i nierynkowych obliczono wartości bezwzględnych różnic przeciętnych między badanymi gminami. Macierz odległości taksonomicznych posłużyła do wydzielenia podobnych grup gmin wiejskich za pomocą metody kul (Pluta, 1977). W wyniku przeprowadzonego postępowania uzyskano 14 najbardziej do siebie podobnych grup oraz kilka izolowanych jednostek wyraźnie różniących się od innych gmin. Układy różniące się większymi odległościami taksonomicznymi uznawano za odrębne typy funkcjonalne. Ze względu na zachodzące podobieństwo przeprowadzono dalsze grupowanie, według struktury aktywności zawodowej w poszczególnych sektorach gospodarki. Utworzono 9 typów funkcjonalnych gmin, które są podobne do siebie pod względem charakteru działalności gospodarczej oraz pełnionych funkcji. Tabela 2 oraz rys. 2 prezentują szczegółową ich charakterystykę.

Wiejski rynek pracy

Długotrwałe oddziaływanie procesów industrializacji oraz nasilonych po drugiej wojnie światowej procesów urbanizacyjnych zmieniło pierwotną funkcję rolniczą oraz ukształtowało struktury funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w regionie śląskim. Procesy te rozszerzają możliwości i zakres wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, co znajduje odzwierciedlenie w aktywności zawodowej ludności w gospodarce narodowej. W minionym okresie na wsi następował szybszy przyrost miejsc pracy, o czym może świadczyć wyższa dynamika przyrostu liczby firm zarejestrowanych w systemie REGON. W latach 1998–2003 ich liczba na terenach wiejskich zwiększyła się o 25,6%, przy średnim wskaźniku 19,0% w województwie śląskim. W ostatnich latach na wsi nastąpił jednak spa-

dek liczby zarejestrowanych podmiotów o 3,5%, przy jednoczesnym niewielkim jej wzroście w miastach. Jest to prawdopodobnie związane z wyjazdem ludności za granicę i likwidacją działalności niektórych małych firm po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Za rozwojem działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich przemawia wiele czynników o charakterze ekonomicznym. Mieszkańcy wsi częściej dysponują własnymi terenami i obiektami budowlanymi, które można przystosować do prowadzenia niewielkiej firmy, a posiadanie własnego domu rozwiązuje problemy socjalne. Praca na miejscu i ograniczenie tym samym uciążliwych dojazdów oraz strat czasu może stanowić ważny czynnik zmniejszenia kosztów pracy. W konsekwencji daje szansę zmniejszenia ogólnych kosztów wytwarzania na wsi, co zwiększa konkurencyjność na rynku. W regionie śląskim małe podmioty stanowią również jeden z podstawowych czynników stymulujących proces restrukturyzacji gospodarki aglomeracji (Duś, Tkocz, 2003). Małe rozmiary wiejskich zakładów umożliwiają łatwiejsze i szybsze dostosowanie się do potrzeb rynkowych.

W 2005 r. na wsi pracowało 226,9 tys. osób, co stanowiło 11,9% ogólnego zatrudnienia w przedsiębiorstwach i zakładach zarejestrowanych w systemie REGON. W porównaniu z 2003 r. liczba pracujących na wsi zmniejszyła się o 5,4 tys. osób, lecz o 0,2 punktu procentowego zwiększył się udział wiejskiego rynku pracy w województwie. Największy spadek (o 27,2%) odnotowano w działalności rolniczej, co było związane z trwającą restrukturyzacją dużych gospodarstw dawnego sektora uspołecznionego i dotyczyło głównie większych podmiotów. Spadek zatrudnienia w małych podmiotach jest także wynikiem zmian w sferze organizacji oraz obsługi rolnictwa i mniejszego zapotrzebowania na niektóre rodzaje usług. Liczba pracujących w usługach rynkowych zmniejszyła się o 3,0%, przy czym znaczny spadek nastąpił w sekcji K (obsługa nieruchomości) o 20,8% oraz o 3,6% w sekcji G (handel i naprawy). Należy to wiązać ze zmianami organizacyjnymi, polegającymi na świadczeniu usług bardziej kompleksowych i wynikającej stąd koncentracji niektórych ich rodzajów w większych firmach w miastach, przy zmniejszającym się popycie lokalnym. Pewien wpływ miała tu zapewne emigracja z obszarów wiejskich osób bardziej przedsiębiorczych po otwarciu rynku pracy w krajach Unii Europejskiej. Mniejsze zmiany występowały w pozostałych sferach działalności obejmujących przemysł oraz inne usługi rynkowe, które nie spowodowały większych przemian na wiejskim rynku pracy. Znaczący wzrost liczby pracujących (o 5,5%) odnotowano w usługach nierynkowych, a zwłaszcza w sekcji M — edukacja.

Razem z pracującymi wyłącznie lub głównie w gospodarstwach rolnych wiejski rynek obejmuje 272,1 tys. osób, co stanowi 13,8% ogólnej liczby miejsc pracy w regionie śląskim. Natężenie działalności gospodarczej, mierzone liczbą pracujących, jest mniejsze na wsi w porównaniu z 21,5% udziałem w zaludnieniu województwa. Najważniejszą rolę w tworzeniu miejsc pracy na obszarach wiejskich odgrywa zatrudnienie w przemyśle (27,2%) i w rolnictwie (20,8%), co razem sta-

nowi 48,0% zajmujących się działalnością w sferze produkcji materialnej. Istotnym składnikiem zatrudnienia są usługi rynkowe z udziałem 39,7% (sekcje F—K, O), przy wyraźnie niższym udziale usług o charakterze nierynkowym (sekcje L, M, N), które stanowią 12,3% ogólnej liczby pracujących na wsi.

TABELA 1

Pracujący na wsi w województwie śląskim w 2005 r.

TABLE 1

People working in the countryside in Silesia Province in 2005

Rodzaj działalności (sekcje)	Pracujący		Pracujący w firmach zatrudnia- jących do 9 osób		Udział pracujących w firmach zatrudniających do 9 osób [%]	
	[tys. osób]	[%]	[tys. osób]	[%]	wieś	miasto
A — rolnictwo i leśnictwo	56,5	20,8	50,8	32,2	89,8	67,2
C—E — przemysł	74,1	27,2	20,4	13,0	27,5	11,6
F — budownictwo	20,7	7,6	15,1	9,6	72,8	39,9
G — handel i naprawy	47,4	17,4	36,8	23,4	77,6	65,9
H — hotele i restauracje	6,9	2,6	5,7	3,6	82,1	65,4
I — transport i łączność	13,3	4,9	9,4	6,0	71,2	49,1
J — pośrednictwo finansowe	3,1	1,1	2,2	1,4	71,9	60,8
K — obsługa nieruchomości	8,9	3,3	6,7	4,2	74,8	45,6
L — administracja	4,7	1,7	0,0	0,0	0,8	0,8
M — edukacja	21,0	7,7	3,0	1,9	14,3	9,8
N — ochrona zdrowia	7,8	2,9	2,8	1,8	35,5	18,1
O — pozostałe usługi	7,7	2,8	4,6	2,9	60,6	36,7
Razem	272,1	100,0	157,5	100,0	57,9	33,4

Źródło: Obliczenia na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Katowicach.

Główną rolę w tworzeniu miejsc pracy na obszarach wiejskich odgrywają małe podmioty gospodarcze zatrudniające do 9 osób. Ich rozwój decyduje o funkcjach obszarów wiejskich, gdyż zaspokajają one podstawowe potrzeby mieszkańców oraz w pewnym stopniu odgrywają rolę stabilizującą na lokalnym rynku pracy. Występują duże różnice w zakresie pozycji, jaką mają małe podmioty na obszarach wiejskich i w miastach (Duś, 2006). W przeciwieństwie do ośrodków miejskich, rynek lokalny na wsi kreuje mniejszy popyt, między innymi z uwagi na mniejsze skupienie w osadnictwie. Stąd przeważają małe firmy rodzinne, w których średnio na jeden podmiot przypada 1,76 pracujących. Nie bez znaczenia są też niewielkie możliwości kapitałowe podmiotów wiejskich prowadzonych przez osoby fizyczne. Małe firmy angażują 57,9% spośród osób pracujących na obszarach wiejskich, podczas gdy w miastach tylko 1/3 zatrudnionych (tabela 1). Różnice wykazuje udział pracujących w podmiotach zatrudniających do 9 osób w zależności od rodzaju prowadzonej działalności, chociaż wyższe niż w miastach wskaźniki dotyczą pracujących we wszystkich sekcjach. Przewaga na obszarach wiejskich

jest bardziej istotna w przypadku działalności przemysłowej i budowlanej oraz w ochronie zdrowia. W strukturze zatrudnienia małe firmy odgrywają największą rolę w rolnictwie oraz w sekcji hotele i restauracje. Wysokim udziałem odznaczają się usługi rynkowe, które w większości są wytwarzane i konsumowane na dobrze rozwiniętym rynku lokalnym. Niewielki jest udział zatrudnionych w usługach o charakterze nierynkowym, gdyż duża część realizowanych przez te podmioty usług ma charakter obligatoryjny i jest świadczona przez większe instytucje działające w sferze publicznej.

Niski, lecz relatywnie ponad 2-krotnie wyższy niż w miastach, jest udział małych firm działających w produkcji przemysłowej. Uprzemysłowienie terenów wiejskich jest wynikiem otwierania filii większych firm lub coraz częściej podejmowanej kooperacji z mniejszymi warsztatami rzemieślniczymi (Kłodziński, 1999). Obserwowany w regionie śląskim rozwój działalności przemysłowej na wsi ma wiele cech „postfordowskiego”, tzw. elastycznego modelu produkcji (Domański, 1992). Wytwórczość przemysłowa na obszarach wiejskich stanowi widoczny składnik wielofunkcyjnego ich rozwoju, a wysoka dynamika wzrostu zatrudnienia jest związana z rozwojem działalności produkcyjnej, obejmującej artykuły spożywcze, wyroby włókiennicze, odzież, obuwie, sztuczne choinki oraz różne wyroby metalowe (Duś, 2005).

Aktywni zawodowo według miejsc pracy i zamieszkania

Dla regionu śląskiego charakterystyczny jest niski udział aktywnych zawodowo lub utrzymujących się z rolnictwa, co decyduje o wysokim poziomie zatrudnienia w innych działach gospodarki, głównie poza miejscem zamieszkania. Za pomocą metody zastosowanej przez K. Lewandowskiego (1979) określono funkcje obszarów wiejskich według miejsc pracy i zamieszkania. W tym celu dla każdej gminy obliczono wskaźnik, korzystając z wzoru:

$$K = \frac{Z_p}{Z_m} \times 100,$$

gdzie:

Z_p — liczba zatrudnionych według miejsc pracy,

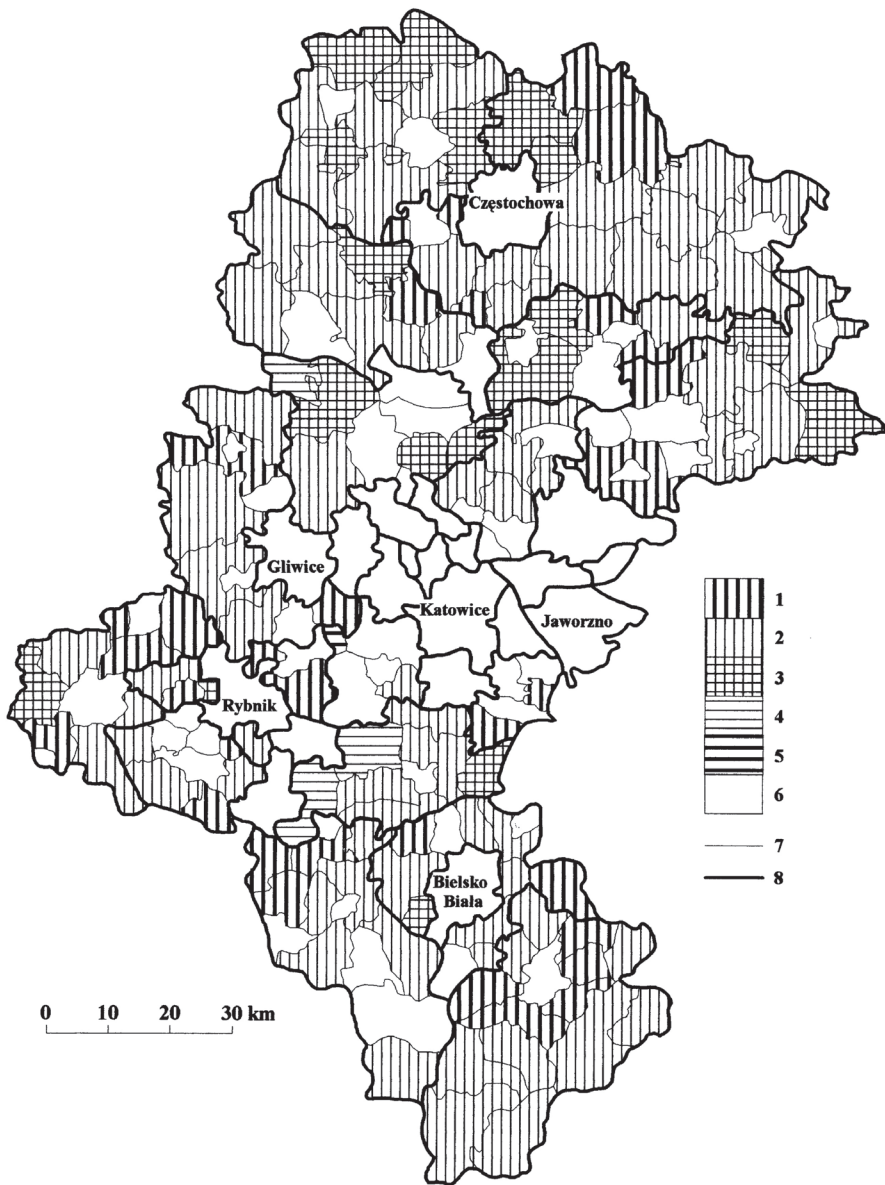
Z_m — liczba zatrudnionych według miejsc zamieszkania.

Metoda ta pozwala określić, w jakim stopniu jednostka administracyjna spełnia funkcję koncentracji miejsc pracy, a w jakim jest miejscem zamieszkania. Wskaźnik równy 100 oznacza, że $Z_p = Z_m$, czyli gminę cechuje zrównoważony

układ miejsc pracy i miejsc zamieszkania. Dotyczy to obszarów o odosobnionym położeniu, w których nie występują dojazdy i wyjazdy do pracy, a pracujący rekrutują się z ludności miejscowej. Sytuacja taka ma miejsce w obszarach monofunkcyjnych — czysto rolniczych. W innym przypadku gmina może mieć własny bilansujący się rynek pracy (komplementarność funkcjonalna) lub zachodzi sąsiedztwo jednostek o podobnej strukturze gospodarczej. Wskaźnik powyżej 100 oznacza przewagę zatrudnionych w danej gminie, co łączy się z przewagą przyjazdów nad wyjazdami do pracy oraz wskazuje na specjalizację funkcjonalną danej jednostki. Wartość wskaźnika poniżej 100 oznacza niedostateczną liczbę miejsc pracy oraz przewagę wyjazdów nad przyjazdami. Wielkości w przedziale 85—115 świadczą o zrównoważonym udziale miejsc pracy względem miejsc zamieszkania. Im niższą wartość przyjmuje wskaźnik, tym wyrażniejsza jest funkcja mieszkaniowa danej jednostki. Gminy, w których wskaźniki przyjmują wartość poniżej 50, są obszarami o bardzo silnej funkcji mieszkaniowej, natomiast gminy o wskaźnikach powyżej 150 charakteryzują się bardzo silnie rozwiniętą funkcją miejsca pracy.

Na podstawie przeprowadzonej analizy uznano, że z ogólnej liczby 118 gmin wiejskich aż 29 charakteryzuje bardzo silna, a dalsze 67 — silna funkcja miejsca zamieszkania (rys. 1). W układzie przestrzennym występuje dosyć wysoka korelacja dodatnia między funkcją mieszkaniową a korzystnym położeniem względem rynków pracy. Niewielka odległość oraz dobrze rozwinięty system połączeń komunikacyjnych już od dawna umożliwiały podejmowanie pracy zarobkowej w miastach. Dotyczy to zwłaszcza wsi w miejsko-wiejskich gminach, jak Łazy czy Toszek, oraz stanowiących bliskie zaplecze konurbacji katowickiej (Gierałtowice, Pilchowice, Psary), aglomeracji rybnickiej (Gaszowice, Godów, Lyski, Nędza) lub częstochowskiej (Blachownia, Poczesna). Udział wyjeżdżających do pracy poza miejscem zamieszkania osiąga tu wartości przekraczające 50%, a nawet 60% czynnych zawodowo. Wymienione gminy charakteryzuje na ogół wysoka gęstość zaludnienia, silnie rozdrobniona struktura obszarowa gospodarstw oraz słabiej rozwinięta na własnym terenie działalność gospodarcza, która obejmuje przeważnie obsługę miejscowej ludności. W innych gminach z rozwiniętą funkcją mieszkaniową udział wyjeżdżających do pracy kształtuje się na ogół na poziomie 30—40% czynnych zawodowo. Większość wsi w województwie śląskim spełnia więc głównie funkcje osiedli sypialnych lub mierzonych dojazdami do pracy — według W. Stoli (1991) — funkcji rezydencjalnych.

Obszarami o zrównoważonej funkcji miejsca pracy i zamieszkania jest 18 często odmiennych pod względem charakteru gmin wiejskich, w których udział wyjeżdżających do pracy nie przekracza 15% pracujących mieszkańców gminy. Są one położone głównie w północnej i środkowej części województwa. Niektóre z nich cechuje duży udział pracujących głównie we własnych gospodarstwach i niewielkie zatrudnienie poza rolnictwem, a w innych nastąpił wyraźny rozwój drobnej przedsiębiorczości (Mykanów, Rędziny, Kłobuck, Koziegłowy, Poraj).

Rys. 1. Funkcje gmin wiejskich według miejsc pracy i zamieszkania:

1 — dominacja funkcji mieszkaniowych, 2 — przewaga funkcji mieszkaniowych, 3 — zrównoważona funkcja miejsca pracy i zamieszkania, 4 — przewaga funkcji miejsca pracy, 5 — dominacja funkcji miejsca pracy, 6 — miasta, 7 — granice gmin, 8 — granice powiatów

Fig. 1. Function of rural communes according to places of work and living:

1 — domination of settlement functions, 2 — predominance of settlement functions, 3 — areas with a balanced function of work and living places, 4 — predominance of work place function, 5 — domination of work place function, 6 — towns, 7 — rural communes frontier, 8 — district frontier

W województwie śląskim tylko 3 gminy wiejskie wyróżniają się silną (Krupski Młyn, Pawłowice, Suszec), a tylko Ornontowice bardzo silną funkcją miejsca pracy. Położone na południe od konurbacji katowickiej posiadają na swym terenie uruchomione w niedalekiej przeszłości kopalnie węgla kamiennego, w których zatrudnienie przewyższa na ogół liczbę aktywnych zawodowo w poszczególnych gminach. Dojazdy do kopalń obejmują swym zasięgiem okoliczne miasta, a także bardziej odległe obszary górskie województwa śląskiego. Jedynie w położonej w północno-zachodniej części województwa gminie Krupski Młyn większość mieszkańców znalazła zatrudnienie w miejscowym Zakładzie Tworzyw Sztucznych „Nitron-Erg”.

Analiza wykazała dosyć mozaikowy, jeśli chodzi o układ przestrzenny, obraz obszarów wiejskich, jednak z wyraźną dominacją funkcji mieszkaniowych. Ograniczony zakres, a niekiedy nawet zanik funkcji rolniczych, wyznaczył niektórym rolę zaplecza mieszkaniowego dla pobliskich miast. Powoduje to niekorzystne zjawiska związane z brakiem pracy na miejscu, podobnie jak w przypadku monofunkcyjnego charakteru niektórych gmin rolniczych.

W przeszłości zatrudnienie poza rolnictwem dawało podstawy do finansowania budownictwa mieszkaniowego realizowanego w postaci jednorodzinnych budynków, najczęściej bez zabudowań gospodarczych. Zatrudnienie poza rolnictwem stało się czynnikiem dynamizującym procesy urbanizacyjne we wsiach położonych nawet w znacznej odległości od miejsc zarobkowania. Umożliwiła to szeroko rozwinięta w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku sieć transportu zakładowego, zapewniającego codzienne dojazdy z osiedli wiejskich położonych niekiedy poza granicami województwa. Jednocześnie wystąpiły konsekwencje o charakterze przestrzennym, wynikające z tworzenia rozproszonych form osadniczych i chaosu funkcjonalnego na terenach wiejskich.

Typy funkcjonalne gmin wiejskich

W postępowaniu badawczym wydzielono 9 typów funkcjonalnych gmin wiejskich, które połączono w czterech grupach obejmujących najważniejsze cechy struktury funkcjonalnej jednostek administracyjnych. Obszary te odznaczają się:

- dominacją lub przewagą funkcji bioprodukcyjnych (typy **A1** i **A2** — 21 gmin),
- dominacją lub przewagą funkcji technoprodukcyjnych (typy **B1** i **B2** — 12 gmin),
- dominacją lub przewagą funkcji usługowych (typy **C1** i **C2** — 35 gmin),
- mieszanym układem funkcji (typy **D1** **D2** i **D3** — 50 gmin).

Spośród 118 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich najliczniejsza grupa obejmuje 50 jednostek o funkcjach mieszanych, co stanowi 42,4% ogólnej liczby gmin (tabela 2). Świadczy to o istnieniu zróżnicowanej struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich regionu śląskiego, co stwarza przesłanki prawidłowego ich dalszego

Charakterystyka wydzielonych typów funkcjonalnych gmin wiejskich
 Characteristic of allocated functional types of rural communes

TABELA 2
 TABLE 2

Lp.	Typ funkcjonalny gmin	Licz- ba gmin	Liczba pracujących w gminach na 1000 aktywnych zawodowo						Pracujący [%]				Liczba osób na 1 km ²
			rolnictwo	przemysł	usługi rynkowe	usługi nieryn- kowe	razem	rolnic- two	przemysł	usługi rynkowe	usługi nieryn- kowe	razem	
1.	Dominacja rolnictwa (A1)	8	483	69	165	55	772	62,6	8,9	21,4	7,1	100,0	46
2.	Przewaga rolnictwa (A2)	13	274	64	165	53	556	49,3	11,5	29,7	9,5	100,0	69
3.	Dominacja przemysłu (B1)	6	81	738	331	90	1240	6,5	59,5	26,7	7,3	100,0	209
4.	Przewaga przemysłu (B2)	6	65	349	360	69	843	7,7	41,4	42,7	8,2	100,0	144
5.	Dominacja usług (C1)	17	48	97	310	128	583	8,2	16,6	53,2	22,0	100,0	166
6.	Przewaga usług (C2)	18	74	80	217	69	440	16,8	18,2	49,3	15,7	100,0	157
7.	Rolniczo-przemysłowe (D1)	10	269	256	219	58	802	33,6	31,9	27,3	7,2	100,0	73
8.	Rolniczo-usługowe (D2)	21	156	99	257	61	573	27,2	17,2	44,9	10,7	100,0	129
9.	Usługowo-przemysłowe (D3)	19	80	178	331	83	672	11,9	26,5	49,3	12,3	100,0	132
	Razem	118	139	181	273	79	672	20,7	26,9	40,6	11,8	100,0	117

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Katowicach.

rozwoju. Na znaczne zaawansowanie procesów urbanizacyjnych oraz przejmowanie wielu funkcji społeczno-gospodarczych właściwych pobliskim miastom wskazuje dosyć liczna grupa 35 gmin (29,7%) z dominującą lub przeważającą funkcją usługową. Eksploatacja na dużą skalę surowców mineralnych lub lokalizacja w przeszłości dużych zakładów przyczyniła się do wyraźnego ukształtowania się w 12 gminach (10,1%) funkcji przemysłowych. Tylko 21 gmin wiejskich (17,8%) charakteryzuje dominująca lub przeważająca funkcja rolnicza. Najważniejszą rolę w kształtowaniu oblicza funkcjonalnego gmin wiejskich w regionie śląskim odgrywa działalność usługowa, która określa wiodący lub mieszany typ funkcjonalny 75 gmin (44,9%), a następnie rolnictwo — 51 gmin (30,5%), oraz — najrzadziej — przemysł — 41 gmin (24,6%).

W regionie śląskim najmniej liczną grupę stanowi 8 gmin z dominującą funkcją rolniczą (A1). Charakteryzuje je bardzo duże zaangażowanie w rolnictwie, przekraczające 400 osób na 1000 aktywnych zawodowo mieszkańców gminy. Maksymalne wartości wskaźnika występują w gminach: Irządze — 620, Żarnowiec — 580, i Szczekociny — 560 osób. Aktywni zawodowo w rolnictwie stanowią średnio 62,6% z najwyższymi wartościami w gminach: Koniecpol — 80%, Szczekociny — 75% i Irządze — 72%, w strukturze pracujących. Dominacja działalności rolniczej ma związek z wieloma cechami obszaru, w tym z ukształtowaną pod wpływem rolnictwa strukturą osadnictwa wiejskiego, która odznacza się przewagą małych wsi. Wydzielony obszar cechuje też niemal 3-krotnie niższy od średniej w województwie wskaźnik — 46 osób/km² — gęstości zaludnienia. Ogranicza to w znaczącym stopniu możliwości rozwoju innych funkcji, podobnie jak słabe wyposażenie w infrastrukturę oraz peryferyjne położenie. Wykształcone formy osadnicze generują jedynie usługi elementarne w zakresie handlu oraz niektóre usługi rzemieślnicze związane z obsługą ludności i rolnictwa. Pochodną cech terenu jest bardzo ograniczony zestaw usług nierynkowych, które w szerszym zakresie świadczą położone w niewielkiej odległości małe ośrodki miejskie. Stąd aktywność zawodowa poza rolnictwem jest niewielka i stanowi 28,5% w usługach oraz tylko 8,9% pracujących w przemyśle. Są to najniższe, prawie 3-krotnie w przypadku przemysłu i 2-krotnie w przypadku usług, wartości wskaźników w porównaniu ze średnimi w regionie śląskim.

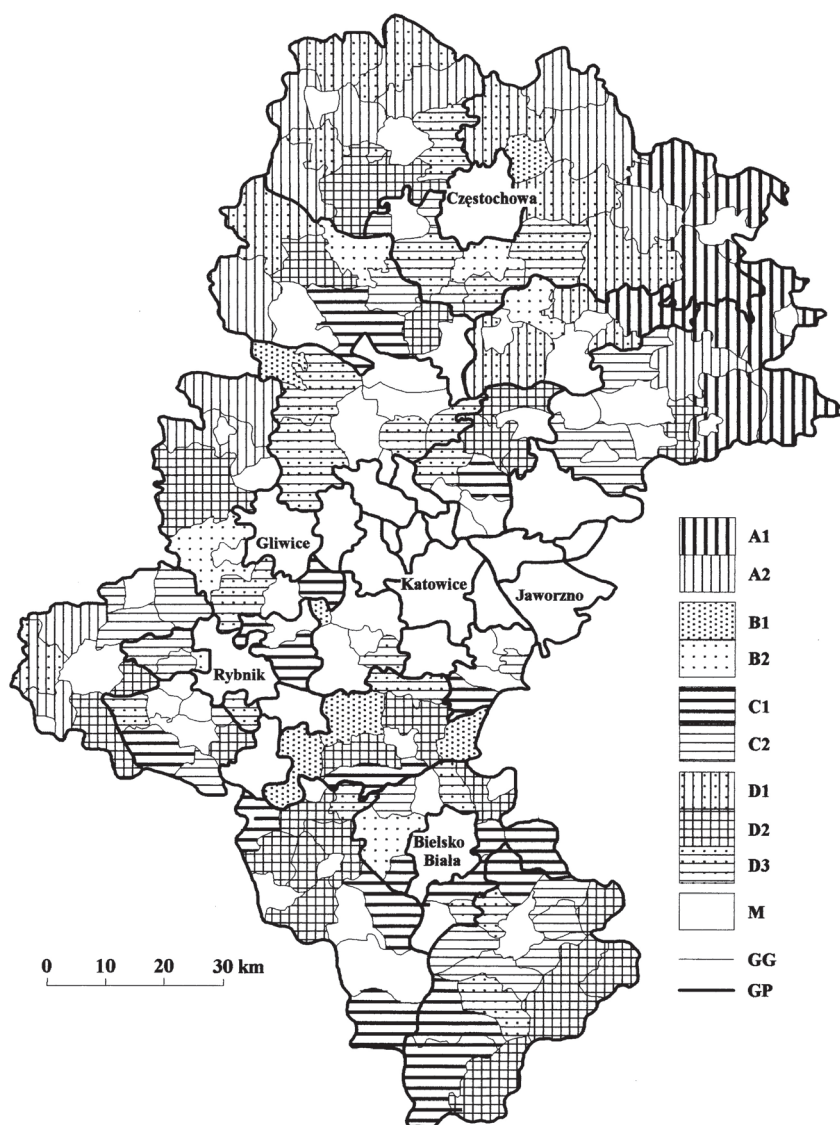
Badana grupa gmin tworzy zwarty obszar w północno-wschodniej części regionu śląskiego, który dalej rozciąga się na obszar zachodniej części województwa świętokrzyskiego i północnej części województwa małopolskiego. Za sprawą tradycyjnego rolnictwa chłopskiego oraz determinującego funkcje rolnicze wysokiego udziału (60—70%) użytków rolnych w strukturze, charakteryzuje się w miarę zrównoważonym udziałem (77) miejsc pracy względem miejsc zamieszkania. Duża grupa małych i średnich gospodarstw jest użytkowana przez starszych rolników. Występująca w ostatnich latach duża dynamika korzystnych przemian w strukturze agrarnej i mechanizacji gospodarstw sprzyja zmniejszeniu udziału rolnictwa w strukturze zawodowej. Jednocześnie na całym obszarze

zachodzą wyraźne procesy depopulacyjne, co może stanowić barierę wielofunkcyjnego rozwoju w przyszłości.

Niezbyt liczna jest grupa 13 gmin z przewagą funkcji rolniczych (**A2**), których cechą jest wysoki poziom zaangażowania w rolnictwie, najczęściej w granicach 200—300 pracujących na 1000 aktywnych zawodowo. Przy średniej wynoszącej 274 maksymalne wskaźniki cechują gminy Krzepice i Opatów — 340, a najniższe gminy Toszek — 240, i Kruszyna — 220 osób aktywnych zawodowo w rolnictwie. Pracujący głównie w rolnictwie stanowią zazwyczaj 47—57%, przy średnim udziale 49,3% ogólnej liczby pracujących na terenie gminy. Poziom aktywności zawodowej w pozostałych sektorach jest podobny do poziomu aktywności zawodowej w gminach z dominującą funkcją rolniczą, lecz z nieco wyższym udziałem zatrudnionych w usługach — 39,2%, i w przemyśle — 11,5%. Zaliczone do tego typu gminy odznaczają się również niską gęstością zaludnienia (69 osób/km²), co wynika z charakteru sieci osadniczej.

Typ funkcjonalny z przewagą zajęć rolniczych nie zajmuje zwartego przestrzennego obszaru, jednak wykazuje pewną koncentrację w północnej części oraz mniejszą wzdłuż zachodniej granicy województwa. Położenie przestrzenne gmin wskazuje na oddziaływanie dużego rynku pracy Częstochowy oraz średniej wielkości ośrodków, takich jak: Kłobuck, Lubliniec czy Racibórz. Gminy te charakteryzuje niższy (56) wskaźnik miejsc pracy względem miejsc zamieszkania, co oznacza przewagę wyjazdów do pracy. Dotychczasowy rozwój wymienionych gmin w większym stopniu kształtowały procesy urbanizacyjne oraz bezpośrednie oddziaływanie lokalnych lub bardziej odległych dużych ośrodków pracy. Ten typ funkcjonalny charakteryzuje duża dynamika przemian w rolnictwie, głównie w postaci postępującej koncentracji ziemi oraz większej specjalizacji w rolnictwie, co zmniejsza zapotrzebowanie na siłę roboczą. Różnice występujące między gminami wynikają z zaawansowania procesów urbanizacyjnych oraz znaczących różnic w charakterze rolnictwa. Gminy położone w zachodniej części regionu, w granicach dawnego zaboru pruskiego, charakteryzują odmienne cechy strukturalne rolnictwa. Znaczny udział w użytkowaniu ziemi rolniczej mają gospodarstwa średniej wielkości i duże, niekiedy o charakterze farmerskim, powstałe w wyniku restrukturyzacji dawnych gospodarstw państwowych (rys. 2).

Duża liczba pracujących w przemyśle razem z innymi cechami terenu pozwala zaliczyć 12 gmin do typu z dominacją (**B1**) lub przewagą (**B2**) funkcji o charakterze technoprodukcyjnym. Zatrudnienie w przemyśle zawiera się w szerokich granicach od ponad 300 (Jasienica, Sośnicowice) do 1220 (Ornontowice), przy średnim wskaźniku 570 osób na 1000 aktywnych zawodowo. Przemysł jest najbardziej znaczącym składnikiem działalności gospodarczej z udziałem 53% pracujących, przy czym w poszczególnych gminach wskaźnik ten jest zróżnicowany — wynosi od ponad 40% (Herby, Sośnicowice) do 70% (Krupski Młyn, Ornontowice). Istniejące tu duże lub średniej wielkości zakłady powstały w różnych okresach, najczęściej jako inwestycje socjalistycznej industrializacji. Rozmieszczone w różnych

Rys. 2. Typy funkcjonalne gmin wiejskich w województwie śląskim:

A1 — dominacja rolnictwa, A2 — przewaga rolnictwa, B1 — dominacja przemysłu, B2 — przewaga przemysłu, C1 — dominacja usług, C2 — przewaga usług, D1 — typ rolniczo-przemysłowy, D2 — typ rolniczo-usługowy, D3 — typ usługowo-przemysłowy, M — miasta, GG — granice gmin, GP — granice powiatów

Fig. 2. Functional types of rural communes in Silesia Province:

A1 — domination of agriculture, A2 — predominance of agriculture, B1 — domination of industry, B2 — predominance of industry, C1 — domination of services, C2 — predominance of services, D1 — agrarian-industrial, D2 — agrarian-service, D3 — servicing-industrial, M — towns, GG — rural communes frontier, GP — district frontier

częściach regionu, odgrywają rolę ośrodków produkcyjnych o znaczeniu regionalnym lub krajowym. Należą do nich kopalnie węgla kamiennego (Miedźna, Ornontowice, Pawłowice, Suszec), zakłady chemiczne (Krupski Młyn), przemysłu drzewnego i metalowego (Herby, Jasienica), włókienniczego (Poraj) oraz spożywczego i materiałów budowlanych (Rędziny). W okresie gospodarki rynkowej powstały też mniejsze zakłady kooperujące, będące wynikiem restrukturyzacji przemysłu. Wśród gmin wiejskich jest to jedyna grupa z nadwyżką miejsc pracy (108) w stosunku do osób aktywnych zawodowo.

Większość gmin o wykształconej funkcji przemysłowej odznacza się bardzo dużą gęstością zaludnienia, która w niektórych gminach przekracza 300 osób/km² (Jejkowice — 459, Ornontowice — 363, Miedźna — 311), przy średniej wartości 168 osób/km² dla obu grup. Przeważają formy osadnicze w postaci dużych wsi będących samoistnymi jednostkami administracyjnymi; niekiedy obejmują one kilka większych wsi. Silnie zurbanizowane przekraczają nawet kilka tysięcy mieszkańców (Pawłowice — 10,4, Wola — 9,5, Ornontowice — 5,6, Poraj — 4,7, Rędziny — 4,7, Jejkowice — 3,7, Herby — 3,2) i stanowią element kontinuum miejsko-wiejskiego. Rozwinięty duży lokalny popyt sprzyja rozwojowi wszelkich usług, zwłaszcza rynkowych. Na tle obszarów wiejskich regionu wskaźniki aktywności zawodowej w usługach osiągają bardzo wysokie wartości — średnio 429 osób na 1000 aktywnych zawodowo. Jednak ze względu na dominację pracujących w przemyśle udział usług rzadko przekracza 40% w strukturze ogólnego zatrudnienia.

Rozwojowi przemysłu towarzyszy spadek znaczenia rolnictwa, które angażuje 7,2% osób aktywnych zawodowo. Liczba pracujących w rolnictwie wynosi średnio 78 osób, lecz zawiera się w szerokich granicach od 4 (Krupski Młyn) i 14 (Poraj) do 140 osób na 1000 aktywnych zawodowo (Suszec, Sośnicowice). W gminach z najniższymi wskaźnikami nastąpiło znaczne ograniczenie, a nawet zanik działalności rolniczej. Wyższe wartości ludzkiej siły roboczej wynikają z dobrze rozwiniętej działalności w gospodarstwach wielkoobszarowych i specjalizacji w rolnictwie.

Dotychczasowy rozwój niektórych gmin w znaczący sposób kształtowały trwające od dawna procesy urbanizacyjne. Czynnikiem sprawczym było położenie blisko dużych ośrodków miejskich oraz korzystne połączenia komunikacyjne. W innych przypadkach jest to związane z pełnieniem w szerszym zakresie wyspecjalizowanych funkcji na rzecz ludności miejskiej i obsługi systemów infrastruktury w miastach. W efekcie wykształciła się grupa 17 gmin wiejskich z dominującą funkcją usługową (C1), której wyznacznikiem jest bardzo wysoki wskaźnik 438 osób na 1000 aktywnych zawodowo w usługach. Ten typ funkcjonalny obejmuje gminy o najbardziej zaawansowanych procesach urbanizacyjnych i z rozwiniętymi dojazdami do pracy. Jednocześnie nie rozwinęły się w większym zakresie funkcje technoprodukcyjne, o czym świadczy niemal dwa razy niższy niż średnio w województwie wskaźnik 97 osób na 1000 aktywnych zawodowo pracują-

cych w przemyśle. Bardzo małe jest również znaczenie funkcji bioprodukcyjnych, co wynika z ograniczonych zasobów ziemi rolniczej. Przy dużej gęstości zaludnienia na mieszkańca przypada zaledwie kilkanaście arów powierzchni użytków rolnych, przy średniej 40 arów na terenach wiejskich. W rolnictwie pracuje średnio 46 osób na 1000 aktywnych zawodowo, tj. 3-krotnie mniej niż w regionie śląskim oraz 10-krotnie w porównaniu z jednostkami o dominującej funkcji rolniczej.

Wśród 17 gmin z dominującą funkcją usługową można wyróżnić dwie podgrupy, które przy podobnym średnim wskaźniku ponad 300 osób pracujących w usługach rynkowych różnią się liczbą aktywnych zawodowo w usługach nierynkowych. Dla 10 gmin położonych w rejonie Bielska-Białej charakterystyczna jest duża liczba 190 osób pracujących w usługach nierynkowych. Ta sfera działalności angażuje 28% pracujących na miejscu. Gminy te cechuje bardziej zrównoważony udział (67) miejsc pracy względem miejsc zamieszkania. Są to przeważnie jednostki z wykształconymi funkcjami w zakresie ochrony zdrowia, ze szpitalami sanatoryjnymi (Goczałkowice-Zdrój, Jaworze) lub specjalistycznymi (Wilkowice, Istebna). Pozostałe gminy pełnią funkcje związane z administracją życia społecznego lub edukacją (Czerniów, Milówka, Porąbka, Rajcza).

Druga podgrupa z dominującą funkcją usługową liczy 7 gmin położonych w zasięgu oddziaływania dużych ośrodków miejskich konurbacji katowickiej i aglomeracji rybnickiej. Ich rozwój, z uwagi na istniejące od dawna połączenia komunikacyjne kolejowe lub autobusowe, był związany z dużymi ośrodkami życia gospodarczego o zasięgu regionalnym. Intensywny rozwój indywidualnego budownictwa sprzyjał również osiedlaniu się mieszkańców miast. Sieć osadniczą tworzą na ogół duże wsie z przewagą zabudowy o funkcjach mieszkaniowych lub mieszkaniowo-usługowych. Gminy te odznaczają się bardzo silną funkcją miejsca zamieszkania, a średni wskaźnik wynoszący 50 świadczy, że połowa aktywnych zawodowo wyjeżdża do pracy. Niższej aktywności zawodowej w usługach nierynkowych towarzyszy najwyższy wśród wszystkich typów funkcjonalnych udział 61% pracujących w usługach rynkowych. Prowadzona działalność usługowa jest kierowana na obsługę chłonnego rynku miejskiego oraz popytu miejscowego, który generuje najwyższa (193 osób/km²) wśród wydzielonych typów funkcjonalnych gęstość zaludnienia.

Wyróżniony typ funkcjonalny z przewagą działalności w sferze usług (C2) obejmuje 15 gmin. Są to tereny o najsilniej w regionie wykształconej funkcji mieszkaniowej, gdyż średnia wartość wskaźnika (44) potwierdza znaczny niedobór miejsc pracy. Przy bardzo niskim poziomie rozwoju miejscowej przedsiębiorczości wyjazd poza obszar gminy obejmują 50—60% aktywnych zawodowo. We wszystkich sektorach gospodarki wskaźniki aktywności zawodowej osiągają wartości poniżej średniej dla terenów wiejskich w województwie (rolnictwo — 74, przemysł — 80, usługi — 286 osób na 1000 aktywnych zawodowo). Pracujący w usługach stanowią 65,0% w strukturze zatrudnienia, przy niskim udziale zajmujących się rolnictwem (16,8%) i działalnością przemysłową (18,2%). Słabo więc

rozwinęły na tym terenie inne funkcje, poza obsługą miejscowej ludności, która ogranicza się do zaspokojenia podstawowych jej potrzeb. Wiele innych potrzeb jest realizowanych w pobliskich ośrodkach miejskich, gdyż wszystkie jednostki mają bezpośrednią styczność przestrzenną z ośrodkami miejskimi. Przy niewielkim potencjale demograficznym (5—8 tys. osób) gminy cechuje wysoka gęstość zaludnienia (157 osób/km²). Większość z nich leży w południowej części regionu, w aglomeracji rybnickiej oraz w rejonie Żywca.

Odmienny model rozwoju reprezentuje grupa 10 gmin, które charakteryzuje wyraźna przewaga funkcji mieszanych rolniczo-przemysłowych (**D1**). W przeważających dotychczas w regionie śląskim trendach rozwoju gospodarczego funkcje te wykluczały się wzajemnie lub stanowiły przeciwstawne jego formy. Gminy te odznaczają się 2-krotnie wyższym wskaźnikiem 269 osób na 1000 aktywnych zawodowo w rolnictwie oraz wysokim 256 osób pracujących na rynku lokalnym w przemyśle. Na tle innych typów funkcjonalnych cechuje je niski poziom (277 osób) zatrudnionych w usługach. W strukturze aktywności zawodowej w gminach zwraca uwagę podobny (liczący około 30%) udział pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki. Na tle całego województwa oznacza to względną przewagę zatrudnienia w rolnictwie o 13 punktów i nieco mniejszą — o 5 punktów — w przemyśle, przy jednoczesnym niższym o 18 punktów procentowych zatrudnieniu w usługach.

W układzie przestrzennym ten typ funkcjonalny tworzą głównie gminy położone w pewnej odległości od Częstochowy. Peryferyjna lokalizacja w stosunku do centrów gospodarczych powoduje słabsze oddziaływanie zewnętrznego rynku pracy i niższy poziom urbanizacji. W okresie przemian rynkowych lokalni liderzy rozwinęli dynamicznie przedsiębiorczość w zakresie produkcji przemysłowej, przy istniejącym już wcześniej pewnym uprzemysłowieniu niektórych gmin (Mstów, Panki, Pietrowice Wielkie). Powstało wiele małych lub średniej wielkości firm rodzinnych, prowadzących działalność w zakresie przemysłu obuwniczego, odzieżowego i spożywczego, które bazują na odtworzonych lokalnych tradycjach wytwórczości wiejskiego rzemiosła. Dostosowano je do nowych warunków ekonomicznych oraz rozwijano nowe rodzaje wytwórczości, np. wyrobów z tworzyw sztucznych (Duś, 2006). Stąd dla większości gmin charakterystyczna jest w miarę zrównoważona funkcja (80) miejsc pracy i zamieszkania. Cechą analizowanych gmin jest mała gęstość zaludnienia — 73 osób/km², przy jednoczesnym niskim poziomie koncentracji ludności w osadnictwie wiejskim, co wskazuje na podobieństwo do gmin o funkcjach rolniczych.

Zróznicowany etap przemian lokalnego rynku pracy stanowi złożony z 21 gmin typ o funkcjach mieszanych rolniczo-usługowych (**D2**). Udział pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki odzwierciedla stopień zaawansowania w procesie zmian funkcjonalnych gmin wiejskich. Przy znaczącym udziale 27,2% zajmujących się działalnością rolniczą wyraża to przewaga zatrudnienia w usługach, które angażują średnio 55,6% pracujących.

Grupa gmin o funkcjach rolniczych i usługowych jest niejednorodna i wykazuje zróżnicowanie wynikające ze struktury gospodarczej kształtowanej w odmiennych warunkach historycznych. Mniej liczne są gminy z tradycyjnym rolnictwem w górach (Koszarawa, Ślemień) lub położone w pobliżu większych ośrodków miejskich (Siewierz, Ogrodzieniec). Cechują je wyższe wskaźniki pracujących głównie w rolnictwie — powyżej 200 osób na 1000 aktywnych zawodowo, co wskazuje na podobieństwo do typu funkcjonalnego z przewagą działalności rolniczej. Większa aktywność w sektorze rolniczym w rejonie Pszczyny i na Śląsku Cieszyńskim pozostaje w związku z korzystną sytuacją agroeologiczną, a niższe wskaźniki poniżej 150 osób na 1000 aktywnych zawodowo są wynikiem prawidłowo ukształtowanego rozłogu ziemi i struktury agrarnej. Bez uszczerbku dla produkcji rolnej zapotrzebowanie na ludzką siłę roboczą jest mniejsze.

Jednakże występuje znaczne zróżnicowanie liczby pracujących w usługach, które angażują w granicach 280—400 osób na 1000 aktywnych zawodowo, zazwyczaj poniżej średniej wartości dla obszarów wiejskich w województwie. W większości gmin daje to relatywnie wyższy udział 50—60% osób zatrudnionych w usługach na terenie gminy. Bardziej znaczący niż w innych typach funkcjonalnych gmin jest udział usług nierynkowych, które na ogół zaspokajają podstawowe potrzeby rynku lokalnego. Z położeniem nadgranicznym wiąże się szerszy rozwój innych usług o charakterze publicznym.

W układzie przestrzennym wyraźnym skupieniem terenów o funkcjach rolniczo-usługowych wyróżnia się południowa część województwa śląskiego, głównie zaś Śląsk Cieszyński i rejon Pszczyny oraz niektóre obszary górskie. Zaawansowany rozwój społeczno-ekonomiczny i duża gęstość zaludnienia (ponad 150 osób/km²) w naturalny sposób wymuszają rozwój funkcji pozarolniczych. Miejscowa aktywność zawodowa w przemyśle jest jednak stosunkowo niewielka i zwykle nie przekracza 20% ogólnej liczby pracujących. Lokalny rynek pracy oferuje średnio 58 miejsc pracy na 100 aktywnych zawodowo, dlatego też wszystkie jednostki mają dobrze wykształcone funkcje mieszkaniowe. Mniejsza gęstość zaludnienia charakteryzuje tereny w górach, a tendencja do rozwoju działalności usługowych kosztem dotychczasowych zajęć rolniczych wskazuje na występowanie fazy przejściowej w procesie postępujących zmian funkcji obszarów wiejskich.

Bardziej złożony etap rozwoju gospodarczego reprezentuje dosyć liczna grupa 19 gmin o funkcjach mieszanych usługowo-przemysłowych (D3). Czynnikiem sprzyjającym dosyć zaawansowanym przemianom były wcześniej rozwinięte funkcje usługowe, wynikające z potrzeby obsługi miejscowej ludności, a także rynku ponadlokalnego (Pilchowice, Świerklaniec) lub regionalnego (Ożarówce). Najbardziej charakterystyczną cechą tej grupy gmin jest wysoki poziom zaangażowania w usługach rynkowych, przekraczający w większości gmin 350 osób na 1000 aktywnych zawodowo, oraz bardziej zróżnicowany, ale na ogół wysoki

wskaźnik w przypadku usług nierynkowych. Razem usługi angażują ponad 60% aktywnych zawodowo w gminie, co w większości daje dosyć wyraźną przewagę usług w strukturze zatrudnienia.

Oprócz sfery usług, występuje dosyć dobrze rozwinięta działalność przemysłowa, najczęściej w postaci średniej wielkości zakładów powstałych we wcześniejszym okresie (Chybie, Kobiór, Świerklany, Węgierska Górka, Wiry). Zwraca jednak uwagę znaczny rozwój produkcji w okresie przemian rynkowych jako wynik restrukturyzacji przemysłu w konurbacji katowickiej lub lokalizacji nowych zakładów (Duś, Tkocz, 2003). Miejscowa działalność przemysłowa angażuje często ponad 200 osób na 1000 aktywnych zawodowo. Z tego względu połowa z ogólnej liczby tego typu gmin posiada dosyć wysoki udział (ponad 30%) pracujących w przemyśle.

Rozwój społeczno-gospodarczy sprawia, że ograniczeniu ulega aktywność zawodowa w rolnictwie. Dla całej grupy wyraża to stosunkowo niski wskaźnik, który często nie przekracza liczby 80 osób pracujących na 1000 aktywnych zawodowo. Wskaźnik ten jest wyraźnie wyższy w przypadku gmin o korzystniejszych warunkach agroekologicznych (Tworóg — 150, Zbrosławice — 140) lub w rejonach bardziej tradycyjnego rolnictwa (Kłobuck — 190). Funkcja rolnicza wykazuje duże zróżnicowanie, gdyż przy średnim udziale 11,9% kształtuje się w granicach od 2% — Buczkowice, i 4% — Kamienica Polska, do 19% — Zbrosławice i Kłobuck. Odzwierciedla to fazy przemian rolnictwa od wyraźnego ograniczenia do form zorganizowanych w postaci dużych gospodarstw, które angażują mniejszą liczbę osób.

Obszary te charakteryzuje wysoka gęstość zaludnienia, która w niektórych gminach przekracza 200 osób/km². W układzie przestrzennym ma miejsce wyraźna koncentracja gmin usługowo-przemysłowych w bezpośrednim sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Z miastami konurbacji katowickiej graniczy 8 gmin, a w zasięgu oddziaływania Bielska-Białej, Częstochowy i Rybnika występuje po kilka jednostek. Różnorakie kontakty i wzajemne powiązania społeczno-gospodarcze z rynkiem miejskim kształtują ich funkcje. Dobrze rozwinięta własna działalność usługowa i przemysłowa daje bardziej zrównoważony lokalny rynek pracy, chociaż średni wskaźnik 67 pracujących na 100 osób aktywnych zawodowo świadczy o roli tych gmin jako miejsc zamieszkania.

Podsumowanie

Województwo śląskie charakteryzuje duża różnorodność i zmienność struktur społeczno-ekonomicznych wytworzonych na obszarach wiejskich. Wśród najważniejszych przyczyn tego stanu należy wymienić: odmienne uwarunko-

wania przyrodnicze oraz polityczne rozwoju, położenie geograficzne i związany z nim różny okres rozpoczęcia, czas trwania oraz przebieg istotnych procesów gospodarczych. Duża część gmin wiejskich zmieniła swe oblicze i obecnie spełnia wobec otoczenia różnorodne funkcje ekonomiczne, społeczne, kulturowe i przyrodnicze. Znajduje to wyraz w prowadzonych badaniach nad funkcjami obszarów wiejskich Polski (Stola, 1991; Bański, Stola, 2002). W wielu przypadkach uzyskano podobne wyniki, zwłaszcza gdy chodzi o funkcje przemysłowe i częściowo rolnicze. Różnice dotyczą wydzielonej licznej grupy gmin zurbanizowanych (35), które w niniejszych badaniach w większości zakwalifikowano do typów funkcjonalnych z funkcją usługową (10) lub mieszanych (19) z udziałem rolnictwa, przemysłu i usług. Inne różnice wynikają z odmiennego podejścia metodologicznego.

Porównanie wcześniejszych rezultatów z wynikami badań autora (Duś, 1998) prowadzonych na obszarze dawnego województwa katowickiego pozwala wskazać występujące tendencje zmian. Spośród badanych wówczas 45 gmin wiejskich swej funkcji nie zmieniły gminy o funkcjach przemysłowych (5) i usługowych (3). Z 18 analizowanych wcześniej tylko 6 gmin zachowało funkcję rolniczą, natomiast pozostałe ewoluowały przeważnie w kierunku mieszanego typu funkcjonalnego z funkcją usługową. W wyróżnionej grupie 13 gmin o funkcjach mieszanych z przewagą funkcji bioprodukcyjnych zachodziły zmiany w kierunku dominacji lub przewagi funkcji usługowej bądź różnicowania działalności z udziałem funkcji przemysłowej. Podobnie w grupie gmin o funkcjach mieszanych z przewagą działalności technoprodukcyjnych (6) nastąpił wyraźny wzrost znaczenia funkcji usługowych lub przewaga działalności przemysłowej.

W przestrzennym rozmieszczeniu gmin z dominacją lub przewagą funkcji rolniczych zwraca uwagę ich brak w południowej części regionu, co wynika z ukształtowanych cech geograficznych obszaru i odmiennego przebiegu procesów społeczno-gospodarczych. W rejonach najbardziej zurbanizowanych funkcje rolnicze zostały znacznie ograniczone, między innymi w wyniku degradacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej postępującej z rozwojem funkcji mieszkaniowej. W wielu miejscach grunty rolnicze odłogują lub zostały na trwałe wyłączone z produkcji rolnej. Jednocześnie wzrasta zakres działalności związanej z pozyskiwaniem dochodów poza rolnictwem. Nowe miejsca pracy, powstające w wyniku rozwoju przedsiębiorczości rzemieślniczej, przemysłu oraz różnych działalności usługowych wraz z postępem w procesie wyposażenia w urządzenia infrastruktury, przyspieszają tempo przemian strukturalnych oraz wzrostu gospodarczego.

Literatura

- Bański J., 2006: Geografia polskiej wsi. Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002: Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce. W: *Studia Obszarów Wiejskich*. T. 3. Warszawa.
- Błazejowska M., 2001: Perspektywy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w świetle programu SAPARD. W: *Studia Obszarów Wiejskich*. T. 1. Warszawa, s. 109—119.
- Dietl J., Gregor B., 1979: Funkcje obszarów wiejskich oraz ich wpływ na obsługę handlową. W: *Organizacja przestrzenna obszarów wiejskich*. Biuletyn KPZK PAN, z. 101.
- Domański B., 1992: Postfordowski elastyczny model produkcji a jej przestrzenna organizacja. W: *Studia przemian społeczno-gospodarczych*. Warszawa.
- Duś E., 1998: Zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich w województwie katowickim. W: *Geographia. Studia et Dissertationes*. T. 22. Red. T. Szczypek. Katowice, s. 78—94.
- Duś E., 2005: Pozarolnicza działalność produkcyjna na obszarach wiejskich. W: *Funkcje obszarów wiejskich*. Kielce, s. 275—286.
- Duś E., 2006: Tendencje rozwoju rolnictwa i działalności małych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich regionu śląskiego. W: *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa — sukcesy i niepowodzenia*. Poznań, s. 87—101.
- Duś E., Tkocz M., 2003: Przemiany funkcjonalne gmin wiejskich aglomeracji górnośląskiej. W: *Geographia. Studia et Dissertationes*. T. 26. Red. T. Szczypek. Katowice, s. 126—146.
- Falkowski J., 1993: Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski. Toruń.
- Jerczyński M., 1973, Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce. *Prace Geograficzne IG PAN*, nr 97.
- Kamińska W., 2005: Bariery rozwoju pozarolniczej indywidualnej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. W: *Funkcje obszarów wiejskich*. Kielce, s. 95—103.
- Karczmarek T., 1998: Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce. *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*. Poznań, s. 75—101.
- Kłodziński M., 1999: Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich. Warszawa.
- Kołodziejczyk D., 1995: Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich. *Wiomości Statystyczne*, nr 3.
- Kostrowicki J., 1976: Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. *Przegląd Geograficzny*, **48**, 4.
- Kostrowicki J., 1982: Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji. *Przegląd Geograficzny*, **54**, 4.
- Lewandowski K., 1979: Badanie funkcji i próba wydzielenia typów funkcjonalnych gmin w województwie szczecińskim. *Miasto*, **8**.
- Narodowy Spis Powszechny i Powszechny Spis Rolny, 2002: http://www.stat.gov.pl/katow/37_PLK_HTML.htm
- Pałka E., red., 2005: Funkcje obszarów wiejskich. Kielce.
- Pluta W., 1977: Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach ekonomicznych. Warszawa.
- Pracujący ogółem w gospodarce narodowej według sekcji PKD w 2005 roku (stan w końcu roku). Urząd Statystyczny w Katowicach.
- Pracujący w gospodarce narodowej według sekcji PKD — przedział zatrudnienia od 0 do 9 osób w 2005 roku. Urząd Statystyczny w Katowicach.
- Rudnicki R., 2006: Fundusz przedakcesyjny SAPARD jako czynnik rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. W: *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa — sukcesy i niepowodzenia*. Poznań, s. 267—283.

- Stola W., 1982: Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. *Przegląd Geograficzny*, **54**, 4.
- Stola W., 1987: Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna. Wrocław.
- Stola W., 1991: Zróżnicowanie funkcjonalne gmin Polski. *Przegląd Geograficzny*, **63**, z. 3—4.
- Stola W., 2005: Funkcje obszarów wiejskich w dobie transformacji gospodarki Polski. Wybrane zagadnienia. W: *Funkcje obszarów wiejskich*. Kielce, s. 15—24.
- Tkocz M., 1988: Funkcje usługowe Katowic. W: *Geographia. Studia et Dissertationes*. T. 12. Red. J. Trembaczowski. Katowice.

Эдвард Дусь

ФУНКЦИИ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ СИЛЕЗСКОГО ВОЕВОДСТВА

Резюме

Представлены избранные аспекты мультифункционального развития сельских местностей Силезского воеводства, являющегося самым большим рынком труда в Польше. Большая часть трудящихся сёл работает вне сельского хозяйства или работает в городах. Жилищная функция четко образовалась в 96 среди 118 исследуемых деревенских гмин (рис. 1).

Сельские местности отличаются довольно большой функциональной дифференциацией. Были выделены 9 функциональных типов сельских гмин, которые — в последующем — были соединены в 4 группы (рис. 2). В самой многочисленной группе находится 50 административных единиц со смешанными функциями. Это служит доказательством дифференцированной структуре сельских местностей силезского региона, что создает предпосылки для их последующего правильного развития. На значительной территории была сокращена сельскохозяйственная деятельность. В промышленных отраслях работает большинство населения. Промышленность выступает основным фактором активизации сельских местностей, хотя отличается высоким уровнем пространственной концентрации. Сильно продвинувшиеся вперед урбанизационные процессы наблюдаются в гминах с доминированием обслуживающей функции. В общем, 75 сельских гмин обладает образованными обслуживающими функциями локального, реже — регионального значения.

Существенной составляющей, которая стимулирует процессы перемен профессиональной структуры населения, в последствии многофункциональное развитие сёл, выступает наличие технической и общественной инфраструктуры. Здесь также наблюдается влияние местного самоуправления на общественно-хозяйственное развитие и ободрение к индивидуальному предпринимательству.

Edward Duś

FUNCTIONS OF RURAL AREAS IN THE SILESIA PROVINCE

Summary

This article presents some aspects of multi-functional development of rural areas in the Silesia Province, which is the largest job market in Poland. A big part of working village inhabitants com-

mute to work in towns. The living function developed in 96 among 118 examined rural communes (fig. 1).

Rural areas show considerable functional differentiation. In scientific research the 9 functional types of rural communes were identified and were connected in 4 groups (fig. 2). The most numerous group comprise 50 administrative units about mixed functions. It confirms about differential structure of rural areas in Silesian region and gives the premises to their proper further development. The agricultural activity was reduced on the great part of the area. Although industrial function represents the main factor of rural area activation, it shows a high degree of spatial concentration. An advanced urbanization concerns the communes with dominant or superior service function. Generally the 75 rural communes show developed services about local importance, rarely of regional importance.

An essential element which stimulates transformation processes in population job structure what then influences multi-functional development of villages is a stock of technical and social infrastructure. The council authorities influence for social-economical development and their encourage for individual business is significantly visible in these local systems.